

Within the review of each of these three abovementioned problems the directions for further research are defined. It is also noted that the review of monuments of law of the princely era Old Rus is virtually impossible in the form of a set of encyclopedic terms, but only in a complex set of interrelated essays on certain forms of lawmaking, forms of law existence and law administration forms, which should include both an overview of the monuments themselves and additional information about sources of knowledge of law, which in this case means both narratives and monuments of law from the later age.

Key words: monument of law, history of state and law, medieval law, secular law, ecclesiastical law, sources of law, law, legal custom, law-making treaty.

УДК 321 (091); 340 (091); 342 (092)

Л. В. ХУДОЯР,
кандидат юридичних наук

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ НАСЕЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ АКТАМИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Діяльність Івана Мазепи-Калединського (20 березня 1639 – 21 вересня 1709) висвітлюється у численних працях істориків та істориків права. Разом з тим, поза увагою дослідників до цього часу залишалися правотворчі повноваження гетьмана й, зокрема, регулювання гетьманськими актами правового статусу населення Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщина, Іван Мазепа, правовий статус населення, правове регулювання, правотворчі повноваження, правові акти.

Худояр Л. В. Правовое регулирование статуса населения Гетьманщины актами гетьмана Ивана Мазепы

Деятельность Ивана Мазепы-Калединского (20 марта 1639 – 21 сентября 1709) освещается в многочисленных трудах историков и историков права. Вместе с тем, вне поля зрения исследователей до сих пор оставались правотворческие полномочия гетмана и, в частности, регулирование гетманскими актами правового статуса населения Гетманщины.

Ключевые слова: Гетманщина, Иван Мазепа, правовой статус населения, правовое регулирование, правотворческие полномочия, правовые акты.

Hudoyar L. Legal regulation of the status of the population Hetmanate by acts of Hetman Ivan Mazepa

The activities of Ivan Mazepa (March 20, 1639 – September 21, 1709) is highlighted in numerous writings of historians and historians of law. However, the researchers ignored so far remained law-making powers Hetman and, in particular, Hetman acts regulating the legal status of the population of Hetmanate.

Key words: Hetman Ivan Mazepa, the legal status of population, legal regulation, law-making powers, law acts.

Потребу регулювання правового статусу окремих груп населення, що проживало чи перебувало на території, підпорядкованій гетьману, зумовлювала низка причин: 1) військові дії сусідніх держав (Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії, Шведської імперії), наслідком яких був постійний

територіальний переділ українських земель; 2) війна з Річчю Посполитою та Кримським ханством за українські землі; 3) фактичне існування двовладдя й дедалі більше втручання Д. Голіцина та московських воєвод у справи внутрішнього управління І. Мазепи під час і після реформ Петра I 1707–1708 рр., що передбачали створення імперії, в концепцію якої автономія Гетьманщини не вписувалася; 4) перерозподіл власності, який постійно відбувався внаслідок традиції роздачі земель та інших об'єктів власності козацькій старшині та їх родичам; 5) процес перетворення козацької старшини на окремих, замкнений панівний стан українського суспільства; 6) підтримка православних монастирів через передавання їм у власність земельних угідь та населених пунктів; 7) надання українським містам права на самоврядування (магдебурзького права); 8) стимулювання розвитку промислового виробництва та освоєння (колонізації) сільськогосподарських земель на східному порубіжжі (Мазепа був найбільшим землевласником серед козацької верхівки його доби¹); 9) політика закріпачення селянства та обмеження прав і свобод козацьких низів; 10) партикулярний характер права козацько-гетьманської доби (партикулярне право на відміну від загального права регулювало у виключному порядку правове життя окремих регіонів, місцевостей, міст або окремих станів, класів, груп населення у конкретних місцевостях, містах та населених пунктах), також не існувало поділу актів на закони і підзаконні акти; 11) необхідність регулювання міжнаціональних та міжконфесійних відносин; 12) переважно спеціальний, винятковий та казуїстичний характер нормативних актів, що регулювали правовий статус населення (численні стверджувальні (підтверджувальні), оборонні, дозвоільні універсали, акти про надання, а також накази гетьманів і старшини).

Правотворчі повноваження гетьмана І. Мазепи визначалися правовою традицією, що склалася з часів утворення гетьманської держави та гетьманськими статтями, які затверджувалися (фактично «жалувалися») московськими царями.

Важливим правовим актом, що закріпив кардинальні зміни правового статусу станів українського суспільства доби І. Мазепи, стали Коломацькі статті гетьмана 1687 р. Поряд із суттєвим обмеженням прав гетьмана, українського уряду і Запорозького війська, закріплених у попередніх гетьманських статтях, у них містилися важливі новели. Козацька старшина звільнялася від податків. Зокрема, у п. 3 статей зазначалося: «А маєтності генеральної старшини і знатних та заслужених осіб мають бути вільні від усяких військових поборів і нічого в них у військовий скарб не брати»². Також відповідно до п. 5 статей заборонялося царським посланникам і гінцям зупинятися в козацьких дворах і насильно брати підводи у сотників, в отаманів і у військових товаришів і приписувалося, щоб надалі відводила їм двори для постою і давала підводигорода старшина³. У п. 4 йшлося про збереження дарованих козацькій старшині «дворянської честі і чинів» та надання царем дворянського звання «заслуженій» козацькій старшині за поданням гетьмана і старшини. Також у п. 4 йшлося про підтвердження царськими жалуваними грамотами права власності на землю і нерухомість («млини і села»), набуту або пожалувану у власність козацькій старшині, яке не може бути скасовано гетьманом⁴.

Тобто, за гетьманування І. Мазепи набуває юридичного закріплення правовий статус привілейованого козацького стану Гетьманщини 2-ї пол. XVII–XVIII ст. – «значного військового товариства», який був виокремлений ще за правління І. Самойловича і підпорядкований, залежно від рангу, особисто гетьману чи старшині. Значне товариство поділялося на три ранги бунчукових, військових та значкових товаришів. Юридично також було закріплено чітку ієрархічну будову значного товариства. Зокрема, генеральна старшина і бунчукове товариство судилися генеральним судом, військова (полкова старшина) і значкове товариство мали судитися полковими судами і лише в окремих випадках – генеральним. За указом Катерини II від 24 грудня 1784 р. надання козацьких чинів і звань припинилося, найбільш впливові та заможні представники значного товариства перейшли до стану дворянства, а існуючі на той час старшинські посади та ранги було перейменовано на відповідні табельні чини Російської імперії.

Отже, можна констатувати, що в Коломацьких статтях Івана Мазепи було закріплено правовий статус козацької старшини як окремого панівного стану Гетьманщини, що насамперед підтверджувалося закріпленням її майнових прав та привілеїв. Фактично це означало законодавче закріплення в Гетьманщині авторитарного режиму багатой козацької верхівки при формальному збереженні республіканської форми правління.

У 1689 р. Мазепа, домігся ухвалення Московських статей, в яких виразно задекларував початок реалізації своєї нової внутрішньої політики. Як зазначає Т. Таїрова-Яковлева, уряд Нарішкіних різко змінив жорсткий курс на звуження автономії, втілюваний В. Голіциним, й практично надав Мазепі карт-бланш на вирішення багатьох гострих проблем з єдиною умовою, щоб до «народу какой тягости и излишних убытков не было». Передусім Московські статті поновили оренди, введени І. Самойловичем та скасовані 22-ю Коломацькою статтею. Оренди забезпечували економічну незалежність гетьманського скарбу, а відповідно – справжню автономію Гетьманщини. Вирішення цієї справи переходило в руки гетьмана (ст. 2). Крім того, Мазепа домігся дуже важливого пункту для зміцнення державної влади в Гетьманщині – проведення огляду й перепису всіх козаків, що мало на меті зменшення соціальної нестабільності (ст. 4). Прагнення Мазепи зробити соціальну структуру суспільства стабільною свідчить про те, що до 1689 р. в нього вже сформувалося чітке уявлення про найважливіші проблеми Гетьманщини та про необхідні кроки у внутрішній політиці. Московські статті також дозволяли Мазепі навести лад у винокурінні, що було одним з найважливіших економічних факторів (ст. 8). У Московських статтях було закріплено зверхність влади гетьмана не тільки над старшиною, а й над російськими воєводами. Цьому сприяла ст. 10, яка забороняла робити в Україні будь-які надання сіл та млинів поза волею гетьмана. Для проведення непопулярних реформ, задуманих гетьманом, потрібне було надійне боєздатне військо, повністю підпорядковане гетьману. Тому у Московських статтях І. Мазепа так багато уваги приділив охотницькому війську. Була затверджена стаття про визначення місць базування охотницьких полків. При цьому утримувати таке військо мусили як світські, так і духовні інституції і особи

(ст. 3). Ст. 11 передбачала збільшення чисельності охотницького війська. Вдаючись до непопулярних заходів зі зміцнення державної влади, Мазепа захищав права козаків від посягань духовенства (ст. 7), а права всього населення Гетьманщини – від свавілля російських гінців та посланців (ст. 6). Низка статей передбачала збільшення присутності російських військ для захисту України від татарських набігів, що тоді було дуже актуальним⁵.

Активна нормотворча діяльність І. Мазепи була зумовлена насамперед його бажанням відновити цілісність та автономний статус України, поділеної після Андрусівського договору від 9 лютого 1667 р. між Московським царством та Річчю Посполитою. Під владою Московської держави залишалися Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом. В складі Речі Посполитої залишалися Правобережна Україна (крім Києва). Київ з околицями на два роки передавався Московському царству.

Зокрема, як зазначає Т. Таїрова-Яковлева, І. Мазепа, здійснюючи «духовну експансію» на частину Правобережжя, що залишилася незаселеною за умовами Вічного миру, у вересні 1700 р. вніс подання, за яким було відновлено кафедру єпископа Переяславського. Відновленій кафедрі в лютому 1701 р. гетьманом відразу ж були надані великі земельні володіння «по обидва боки Дніпра» і млини на річці Трубіж⁶. Цей монастир розглядався гетьманом як форпост Гетьманщини на Правобережній Україні.

В універсалі від 8 квітня 1701 р. гетьман підкреслював, що від часів створення Київської метрополії Переяславське єпископство завжди було головним помічником у поширенні православної віри, але через численні війни «от давних времен запустелую». А тому, всій старшині і черні Війська Запорозького, а особливо полковнику переяславському, полковій старшині, сотникам і отаманам і всім старшим і меншим військовим і посполитим того полку належить реставрувати єпископію. Також гетьман надав єпископу переяславському Захарії Корниловичу⁷, близькому другу Мазепи, ігумену Свято-Михайлівського Золотоверхого Київського монастиря млини Волчанські. Універсалом від 4 лютого 1704 р. Переяславській єпископії було надано на 1701 рік горілчану оренду в селах, що до неї належать⁸. Універсалом Мазепи від 7 квітня 1701 р. Переяславській єпископії було передано відновлений правобережний Терехтемирівський монастир, а також Канівський монастир з належними до них маєтностями⁹.

Здебільшого регулювалися правовідносини у майновій сфері. Компетенція гетьмана у вирішенні цих питань поширювалась на всі стани населення Гетьманщини без винятку. Так, гетьман видавав акти стосовно прав володіння, підтвердження права володіння, користування землею та майном.

Як зазначає К. А. Віслобоков, у правовій системі Гетьманщини, яка була спадкоємицею русько-литовсько-польської правової традиції, базовою цінністю була свобода, заснована на праві власності й, насамперед, власності на землю¹⁰. Тобто, наявність у гетьмана права розпоряджатися землею та зверхність гетьманської влади над владою старшини та московських воєвод, дає можливість говорити про наявність у гетьмана дискреційних повноважень глави держави й правотворчих повноважень у сфері правового регулювання

статусу населення Гетьманщини. Таку ж думку висловлює й Т. Таїрова-Яковлева, яка наголошує, що право надавати земельні пожалування в Україні – є знаковим моментом для оцінки самостійності І. Мазепи, оскільки варто пригадати, скільки праці покладе Данило Апостол у 30-і рр. XVIII ст., щоб повернути такий стан речей, порушений Петром I за І. Скоропадського¹¹.

Про право І. Мазепи розпоряджатися землею свідчать численні універсали. Наприклад, універсал Івана Мазепи про підтвердження прав Київського Михайлівського Златоверхого монастиря на два млини, розташовані на Слобідській греблі, на річці Острі, та надання з них військової частки прибутків 27 січня 1688 р.¹² Універсал Івана Мазепи про підтвердження прав на маєтності Батуринському Бобрівському монастиреві 16 січня 1688 р.¹³ Універсал Івана Мазепи про повернення на Чернігівську архієпископію раніше відторгнених від неї млинів від 28 квітня 1688 р.¹⁴ Універсал Івана Мазепи про дозвіл Макошинському Микільському монастиреві побудувати для своїх потреб на власних землях, на річці Убедь, греблю з млином від 29 листопада 1688 р.¹⁵ Універсал гетьмана І. Мазепи, що стверджував право Братського монастиря на володіння Карпилівською пущею від 15 червня 1693 р.¹⁵, закріплює право за монастирем на володіння лісами, але і робить обмовку, що за потреби у деревині кожен може звернутися за дозволом до монастиря, а той йому не відмовить, якщо це дійсно потрібно. Універсал гетьмана терехтемирівському сотникові Климу Іскрі на село Городище, що в Переяславському Полку, від 9 січня 1708 р.¹⁷ Універсал від 25 січня 1708 р. про надання київському полковникові Федорові Вольському Бобровицької сотні та інших маєтностей, належних до уряду Київського полку¹⁸. Універсал про надання ніжинському війтові Івану Касьяненку на війтівський уряд села Плоского¹⁹. Універсал від 28 січня 1690 р. про підтвердження прав гадацького полковника Михайла Бороховича на рангові та набуті власним коштом маєтності²⁰. Універсал від 30 січня 1690 р. про надання значному військовому товаришеві Леонтію Черняку села Кам'янка²¹. Наказ лубенському полковнику заборонити сурмачівцям використовувати для поселення їхні колишні ґрунти в Переяславщині, з яких їм нібито було раніше дозволено лише вивезти деревину²². Універсал від 6 червня 1691 р. про дозвіл значному військовому товаришеві Якову Жураківському засипати греблю й побудувати млин на прикордонній з Московським царством річці Івоті та осадити при млині фільварок на п'ять чоловік²³.

Актами гетьмана також регулювався обсяг прав і обов'язків суб'єктів правовідносин на території Гетьманщини. Наприклад: універсал від 25 листопада 1706 р. про заборону монастирям і козакам шинкувати на шкоду Київській Ратуші²⁴; оборонний універсал І. Мазепи про заборону українським і російським військам, що йдуть на допомогу польському королеві Августа II, чинити шкоду й утиски населенню від 20 травня 1795 р.²⁵

Цікавим є універсал переяславському полковникові Леонтію Полуботку, в якому наказано передати Межигірському монастиреві двір Войці в Переяславі згідно з його заповітом²⁶. Тобто, до компетенції Гетьмана належав нагляд за виконанням умов заповіту і передаванням прав власності на майно та землю представникам одного стану іншому. Також можна простежити регулювання

права власності на землю через вилучення її у представника одного стану і передавання у володіння представнику іншого. Про це говорить універсал Івана Мазепи про вилучення села Виповзов із володінь Київського Братського монастиря та його повернення місту Остру²⁷. Універсалами гетьмана регулювався правовий статус іноземців. Так, в універсалі від 25 квітня 1705 р. дозволялося Городницькому сотникові Андрієві Стаховичу осадити слободу закордонними мешканцями й наказувалося не чинити їм ніяких перепон, шкоди та збитків²⁸. Універсалом від 16 травня 1601 р. звільнялися від податків ніжинські грецькі купці²⁹. В універсалі від 13 вересня 1687 р. надавалося право ніжинським грецьким купцям судитися власним судом та самим судити свою челядь³⁰.

Гетьман активно сприяв розвитку промислового виробництва, ремесла та торгівлі, зокрема, книгодрукуванню та виробництву паперу (працювало 12 паперових фабрик)³¹. Це фактично сприяло формуванню нових прошарків населення – підприємців, ремісників та найманих робітників.

Так, універсалом І. Мазепи від 27 травня 1708 р. генеральному військово-му обозному Іванові Ломиковському було надано дозвіл засипати греблю, побудувати млин та оселити дві слободи для потреб рудні³²; універсалом від 25 січня 1708 р. хорунжому Пилипові Нафіровичу Данченку було надано дозвіл на спорудження греблі, млина, винниці та заснування хутора³³; 9 березня 1707 р. гетьманом було надано оборонний універсал Коропівському ковальському цеху³⁴; універсалом від 9 травня 1690 р. стародубівському полковникові Михайлові Миклашевському дозволялося заснувати дві рудні³⁵; універсал від 8 травня 1690 р. про запровадження тютюнової і горілчаної оренди³⁶; універсал від 15 березня 1691 р. про дозвіл жителеві Переяслава Василеві Максимовичу на виготовлення селітри³⁷.

Представникам духовенства також надавалися універсали щодо дозволів на заняття певним видом діяльності та щодо наділення специфічними правами, притаманними як правило державним органам. Прикладами можуть бути: універсал Єлецькому монастиреві в Чернігові на дозвіл продавати на монастирських перевозах горілку 22 травня 1698 р.³⁸, універсал Новгород-Сіверському Спаському монастиреві на горілчану й тютюнову оренду в селах Спаському, Мезині, Ксьндзівці та Мельні 13 липня 1694 р.³⁹, універсал Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві на право стягати мито з купців за проїзд через монастирську греблю 26 серпня 1699 р.⁴⁰

Появу значної кількості нормативних актів також зумовило існування різних правових режимів міст, різний правовий статус окремих груп міського й сільського населення залежно від роду його основної діяльності. Суттєво також різнився зміст і обсяг прав міських громадян різних українських міст. І. О. Сердюк серед міст Лівобережної України у другій половині XVIII ст. вирізняє магістратські, ратушні, коронні, архієрейські та власницькі міста⁴¹. Зокрема, універсалом І. Мазепи від 11 вересня 1687 р. було запевнено Київський магістрат, що тамтешнім жителям будуть підтверджені всі давні права⁴². Цього ж дня було видано універсал київському війтові про обов'язок людей, що живуть у монастирях і монастирських дворах, відбувати сторожеву й інші міські повинності на рівні з міщанами⁴³. Наказом І. Мазепи від 9 листопада

1699 р. було заборонено Мокієвському втручатися в місто Бориспіль і село Кучаків й використовувати працю їх жителів на свою користь⁴⁴. Універсалом київському полковникові від 19 липня 1689 р. заборонялося будь-кому брати підводи в київських мешканців й урівнювалися права жителів передмістя Кожем'яки і міста⁴⁵. Універсалом від 13 січня 1691 р. заборонялося київській козацькій старшині роздрібне шинкування в Києві⁴⁶. Універсалом від 2 листопада 1700 р. було звільнено від податків і повинностей коропських майстрів⁴⁷.

Важливою причиною, що зумовлювала потребу врегулювання правового статусу рядового козацтва, була тенденція наступу козацької старшини на права і вольності козацьких низів й міського населення, яка чітко простежується від кінця 80-х рр. XVII ст. Про це, зокрема, свідчать численні звернення до гетьманів рядових козаків з проханнями захисту їхніх прав і свобод. Саме у відповідь на таку скаргу І. Мазепа видав оборонні універсали козаку Олексію Урвихосту від 3 березня 1698 р.⁴⁸ та козаку Якову з села Загорського на його маєтності від 26 червня 1691 р.⁴⁹ Аналогічний універсал гетьмана від 20 листопада 1691 р. містив заборону власникам маєтностей у Ніжинському полку вимагати від козаків виконання повинностей чи сплати чиншів⁵⁰.

Дедалі більше потрапляли під владу старшини міщани в містах Лівобережної України, зокрема, в усіх полкових центрах, а також у Києві, де вони формально продовжували користуватися правом міського самоврядування. Старшина захоплювала міські землі, порушувала правила торгівлі, притягала населення до різних повинностей і грубо втручалася у міські справи⁵¹. Така ситуація змусила гетьмана І. Мазепу 25 квітня 1705 р. видати універсал, яким дозволялося київському магістрату подавати у військовий суд позови про захист прав на міські володіння, які були незаконно привласнені духовенством та військовими людьми (козаками)⁵². Так, в оборонному універсалі гетьмана І. Мазепи йдеться про захист монопольного права київського магістрату на шинкування горілкою, яке порушувалося козаками та монастирями, а також про захист київських різників і торгівців від незаконних поборів з боку козацької старшини⁵³.

Самоуправство старшини набуло такого розмаху, що І. Мазепа був змушений видавати численні стверджувальні та оборонні універсали, які підтверджували та захищали від посягань право власності на землі, угіддя, млини та на інші об'єкти власності жителів різних полків і сотень. Зокрема, в універсалі від 20 листопада 1691 р. зверталася увага на численні порушення майнових і особистих прав рядових козаків з боку світських (старшини) і духовних осіб, що змусило гетьмана звернутися до актів Б. Хмельницького, якими він надав рівні права усім козакам, зокрема рівне право на володіння ґрунтами та іншим майном. Надалі гетьман наказував старшині боронити реєстрових козаків від усяких податків і повинностей і їхніх вольностей не порушувати, так само як і посполитих людей до реєстру козацького не записувати, а про випадки порушення цих приписів відкрито давати знати. Однак наприкінці гетьман не загрожував карами старшині, а обмежився словами: «Пильно і з великим підтвердженням наказуємо і доручаємо всіх Господу Богу»⁵⁴.

Швидко відбувається процес розмежування правового статусу, а отже і обсягу суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, старшини і рядових козаків. Гетьман І. Мазепа в універсалі від 2 березня 1701 р. наказав глухівському сотнику А. Турянському зробити перебор козаків чотирьох засеймських сотень (глухівської, крелевецької, коропської й воронізької) і вирізнити з них заможних козаків («виборное і переборное товариство»), які власне мають нести військову службу і завжди бути до неї готовими. Решта козацтва – «подлейшее товариство» – вже не мала нести військову службу, а мусила лишатися в домах і тільки подавати допомогу виборному і переборному товариству. Однією з найпоширеніших форм закабалення козаків стало «переписування» їх у селянство. А. Лизогуб, відомий своїми зловживаннями, перетворив на селян козаків с. Погрібки. Переписував козаків у селян і генеральний писар С. Савич та ін. У джерелах часто зустрічаються скарги козаків на перетворення їх у селян⁵⁵.

На думку В. Й. Борисенка, І. Мазепа, з одного боку, був заінтересований у збереженні тридцятитисячного козацького реєстру, а з другого, як і його попередники, намагався не допустити надмірного покозачення селянства й міщанства, що підривало економічні підвалини старшинських і монастирських маєтностей⁵⁶. Так, наказом І. Мазепа від листопада 1688 р. нехаївському отаманові і сотнику новомлянському заборонялося вписувати до реєстрів козаків тяглих людей, що належали полковникові Новицькому⁵⁷. Універсалом понорнецькому сотникові від 27 жовтня 1695 р. заборонялося приймати в козаки монастирських підданих⁵⁸.

У період гетьманування І. Мазепа суттєво змінювався правовий статус переважної більшості селян. Як зазначав В. Борисенко, за гетьманування І. Мазепа козацька старшина отримала сотні сіл з кількома десятками тисяч дворів посполитих, мешканці яких змушені були відбудувати на власників різні «роботизни» і давати їм різноманітні «датки». Самому гетьманові належало понад 100 тис. залежних селян. Окрім того, широко практикувалося захоплення володінь дрібних власників під виглядом «скупування»⁵⁹.

Відбування селянами панщини у вигляді різних «роботизн» почало вважатися їх неухильним обов'язком. Акти гетьмана, полкової і сотенної старшини містили «грізні накази» селянам щодо виконання повинностей на користь своїх власників. Зокрема, такий наказ містив універсал І. Мазепа, адресований селянам сіл Гадяцького полку⁶⁰. Універсалом від 17 жовтня 1707 р. гетьман «пильно і грізно» наказував войту і посполитим села Ситець «підданське віддавати послушенство» пані Євфимії Петровській⁶¹. 27 квітня 1707 р. було видано універсал гетьмана значковому товаришу Чернігівського полку Іванові Шершанівському про закріплення за ним тяглих людей, що поселилися на його ґрунтах⁶² 7 січня 1707 р. вдові Олені Борохович було видано універсал І. Мазепа «про послушенство» їй лютенських, борковських, соколівських і заґрунівських обивателів⁶³.

Також у правових актах гетьмана містилися заборони козакам звільняти від повинностей тяглих людей. Наприклад, така заборона передбачалася в універсалі гетьмана І. Мазепа від 12 липня 1704 р. Підбурювачів до селянських бунтів гетьман наказав знищити⁶⁴. Універсалом від 1 липня 1700 р. війтові

с. Дурнів заборонялося зачисляти селян Думницького монастиря до козацького реєстру. Якщо ж «хто звал, козатством неналежне вимовляючися, або упорне поступаючи отягался и не хотей бути послушним и повольним монастирєве Думницкому, теди такогого кожного раскажем на худобе и здоровью непоблажно скараті»⁶⁵. Низка універсалів, зокрема, забороняла надавати допомогу селянам-втікачам. Так, 22 травня 1702 р. гетьманом І. Мазепою було видано універсал, в якому містився наказ ігумену Видубицького монастиря про заборону перевезення на правий берег Дніпра селян-утікачів та посполитих, які бажали переїхати туди на постійне місце проживання. Сторожі приписувалося «жеби кожного такого утекача гамовано і назад завертано»⁶⁶. Аналогічну заборону містив універсал від 8 квітня 1704 р.⁶⁷.

Ще одним напрямом селянської політики І. Мазепи була боротьба з масовим переходом селян у підсусідки. Як свідчить універсал І. Мазепи від 1696 р., підсусідки поділялися на декілька категорій: державські (старшинські), які не мали власної садиби і землі і жили різними «роботизнами»; селяни або козаки, які продавали свій двір заможнішому власнику й лишалися на своєму місці та вели окреме господарство, але не несли тяжких повинностей на користь власника (інколи такий продаж був фіктивним, щоб захистити незаможних козаків від експлуатації старшиною); підсусідки, які мали свої двори і житла, але не мали орної землі; підсусідки, які здавали в оренду і жили заробітками у чужих господарствах⁶⁸. Старшинські і монастирські підсусідки перебували в значно більшій залежності від власника, ніж інші групи. Вони вважалися підданими своїх господарів. Бездвірні і безгосподарні підсусідки працювали лише в господарствах свого власника. Козацькі підсусідки, які були залежні від свого господаря – заможного козака, як правило, зобов'язані були відбувати повинність старшинській адміністрації.

Оскільки перехід селян у підсусідки суттєво зменшував кількість селянських дворів, гетьманська адміністрація видала низку актів (зокрема, універсали 1689, 1701), якими заборонявся перехід у підсусідки. Причому в універсалах така заборона називалася «давним військовим постановленням»⁶⁹. Універсалом гетьмана від 7 лютого 1701 р. регламентувалося використання праці козацьких підсусідків в селах Чернігово-Єлецького монастиря Серединці та Надинівці⁷⁰. В універсалі від 7 лютого 1701 р. гетьман І. Мазепа наказував серединському та надинівському отаманам вести боротьбу з підсусідками, які «не будучи у реєстрі, в жодних військових услугах ніде не бували і військової повинності не відбувають, а тільки називаються козаками»⁷¹. Інший універсал І. Мазепи від 22 квітня 1702 р. «Про послушенство селян ряду маєностей Київської митрополії і заборону їм переходити у козацькі підсусідки» містив норми, що наказували козакам, які пустили до себе таких підсусідків, нести тяглові повинності замість монастирських селян, які поселилися на їхніх землях⁷¹. У 1701 р. І. Мазепа обмежив панщину 2 днями. Зокрема, універсалом від 28 листопада 1701 р. гетьман заборонив веркіївському сотникові вимагати від жителів села Смоляж більше двох днів на тиждень роботи на державці⁷².

Висновки: Гетьман Іван Мазепа, як глава держави, був наділений дискреційними повноваженнями, що надавало йому можливість одноосібно регулювати своїми правовими актами статус усіх станів та прошарків населення Гетьманщини й визначати обсяг і зміст їх прав та обов'язків. Нормотворча діяльність гетьмана, як видно з наведених даних, спрямована була на реалізацію його концепції відтворення сильної, у військовому, економічному та політичному відношенні, соборної автономної української держави. Цей задум, зокрема, передбачав чіткий поділ суспільства на стани та законодавче урегулювання правового статусу окремих груп населення.

1. *Плохинский М.* Гетьман Мазепа в роли великоруського поміщика // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т. 4. – Харьков: Типография К. Счасни, 1892. – С. 23–53. 2. *Тисяча років української суспільно-політичної думки.* У 9-ти т.; Т. 2. Кн. 1. – XVI ст./ Упор., передм., приміт. В. Шевчука. – К., 2001. – С. 156. 3. *Там само.* – С. 157–158. 4. *Там само.* – С. 157. 5. *Яковлева Т. Г.* Московські статті гетьмана Івана Мазепа // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 450–457. 6. *Тайрова-Яковлева Т. Г.* Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» – К., 2013. – С. 123. 7. *Універсали* Івана Мазепа, 1687–1709 : [збірка]. Ч. I. / [упорядкув. Іван Бутич ; редкол.: Павло Сохань (голова) та ін.] – К.; Л.: НТШ, 2002. – С. 360, 361. 8. *Універсали* Івана Мазепа. 1687–1709. Ч. II / [упоряд.: Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич]. – Київ-Львів : НТШ, 2006. – С. 270, 265. 9. *Там само.* – С. 268–270. 10. *Віслобоков К. А.* «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743): джерелознавчий та кодикологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – К., 2004. – С. 8. 11. *Тайрова-Яковлева Т. Г.* Українське гетьманство в годы правления Ивана Мазепы // Петербургские славянские и балканские исследования. – 2011. – № 2. – С. 166. 12. *Універсали* Івана Мазепа. 1687–1709. Ч. II. – С. 68. 13. *Там само.* – С. 70. 14. *Там само.* – С. 75. 15. *Там само.* – С. 87. 16. *Доба* гетьмана Івана Мазепа в документах / [упоряд. С. О. Павленко]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 49. 17. *Універсали* Івана Мазепа, 1687–1709 : [збірка]. Ч. I. .... – С. 527–528. 18. *Там само.* – С. 531. 19. *Універсали* Івана Мазепа. 1687–1709. Ч. II. .... – С. 74. 20. *Там само.* – С. 118–119. 21. *Там само.* – С. 119–120. 22. *Там само.* – С. 121. 23. *Там само.* – С. 139. 24. *Універсали* Івана Мазепа, 1687–1709 : [збірка]. Ч. I. – С. 500. 25. *Там само.* – С. 465–466. 26. *Доба* гетьмана Івана Мазепа... – С. 115. 27. *Там само.* – С. 90. 28. *Там само.* – С. 458–59. 29. *Там само.* – С. 373. 30. *Там само.* – С. 54. 31. *Луців В.* Гетьман Іван Мазепа : (життя і подвиги великого гетьмана). – Торонто : НТШ, 1954. – С. 39–40. 32. *Універсали* Івана Мазепа, 1687–1709: [збірка]. Ч. I. .... – С. 536–537. 33. *Там само.* – С. 530. 34. *Там само.* – С. 507–508. 35. *Там само.* – С. 192–193. 36. *Там само.* – С. 190–192. 37. *Там само.* – С. 215–216. 38. *Доба* гетьмана Івана Мазепа... – С. 59. 39. *Там само.* – С. 51. 40. *Там само.* – С. 66. 41. *Сердюк І. О.* Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава, 2011. – С. 73. 42. *Універсали* Івана Мазепа, 1687–1709: [збірка]. Ч. I. .... – С. 80. 43. *Там само.* – С. 81. 44. *Там само.* – С. 145. 45. *Там само.* – С. 177. 46. *Там само.* – С. 213–214. 47. *Там само.* – С. 364. 48. *Універсали* Івана Мазепа. 1687–1709. Ч. II. .... – С. 216. 49. *Доба* гетьмана Івана Мазепа... – С. 40–41. 50. *Там само.* – С. 152–153. 51. *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Дядиченко В. А. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 80–81. 52. *Універсали* Івана Мазепа. 1687–1709. Ч. II ... – С. 346–347. 53. *Там само.* – С. 272. 54. *Доба* гетьмана Івана Мазепа... – С. 43–44, 56–57, 59, 61.

55. Дядиченко В. А. ... – С. 66. 56. Борисенко В. Й. Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять // Матеріали Міжнар. наук. конф., 15–17 жовтня 2008 р., Київ-Полтава / ред. В. С. Брюховецький. – К., 2008. – С. 232–233. 57. *Універсали* Івана Мазепи, 1687–1709 : [збірка]. Ч. I... – С. 147. 58. *Там само.* – С. 287. 59. Борисенко В. Й.... – С. 230. 60. *Генеральное следствие о маестностях Гадячского полка 1729–1730 гг.* / [под ред. Н. П. Василенко]. – Полтава : Изд. губ. стат. комитета, 1893. – С. 35. 61. *Універсали* Івана Мазепи, 1687–1709 : [збірка]. Ч. I... – С. 516–517. 62. *Там само.* – С. 509. 63. *Там само.* – С. 501. 64. *Універсали* Івана Мазепи. 1687–1709. Ч. II. – С. 232–234. 65. *Доба* гетьмана Івана Мазепи... – С. 75, 101. 66. *Гетман* Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга : в 2 вып. / [сост. Т. Г. Танрова-Яковлева]. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – Вып. 1: 1687–1705 гг. – С. 211. 67. *Там же.* – С. 214. 68. *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – Прага : «Ватага» и «Пламя», 1926. – Вып. 3. – С. 74–102. 69. Дядиченко В. А.... – С. 75. 70. *Універсали* Івана Мазепи. 1687–1709. Ч. II. ... – С. 265–266. 71. *Доба* гетьмана Івана Мазепи.... – С. 75–76. 72. *Універсали* Івана Мазепи, 1687–1709: [збірка]. Ч. I... – С. 379–380.

Hudoyar L. V. Legal regulation of the status of the population Hetmanate by acts of Hetman Ivan Mazepa

The activities of Ivan Mazepa (March 20, 1639 – September 21, 1709) is highlighted in numerous writings of historians and historians of law. However, the researchers ignored so far remained law-making powers Hetman and, in particular, Hetman acts regulating the legal status of the population of Hetmanate.

Hetman Ivan Mazepa as head of state, had been given discretionary powers, which gave him the opportunity to individually adjust their regulations the status of all classes and strata of the population Hetman and define the scope and content of their rights and responsibilities.

Standard-setting activities of active Mazepa was caused primarily by his desire to restore the integrity and the autonomous status of Ukraine divided after Andrusovo separate agreement dated February 9, 1667 between Muscovy and the Rzeczpospolita.

Mazepa, on the one hand, was interested in preserving the thirty thousand of Cossack Registry, on the other hand, like his predecessors, sought to prevent excessive pokozachennya peasantry and middle class, which undermined the economic foundations of the Cossack estates and monastic estates. Mazepa in its law acts secured process separation of the legal status and extent of subjective rights and legal duties officers and rank and file Cossacks. Acts Hetman was assigned to duty of country-people had to serve serfdom.

Rule-making activity Hetman was aimed at implementing his concept of strong, militarily, economically and politically, united autonomous Ukrainian state. This plan, in particular, provided a clear division of society into classes and legal settlement of the legal status of certain groups.

Key words: *Hetman Ivan Mazepa, the legal status of population, legal regulation, law-making powers, law acts.*